

OSMANLI COĞRAFYASINDA İKİ YER ADI (BAHR-İ KULZÜM / KURZÜM) ÜZERİNE

Mahmut AK*

Osmanlıların hakim olduğu coğrafyada imlâ ve telaffuzları aynı, imlâları aynı telaffuzları farklı, imlâ veya telaffuzları birbirine benzeyen yer adlarına gerek resmî kayıtlarda gerekse halk dilinde çok sık olarak rastlanır. Genellikle idarî tasarruflarla karışıklık önlenmeye çalışılmışsa da yer yer ihtilafa düştüğü olmuştur.

İmlâ ve telaffuzları aynı olan yer adları başlarına veya sonlarına getirilen eski-yeni, küçük-büyük, aşağı-yukarı gibi veya daha başka sıfatlarla birbirlerinden ayrılmaya çalışılmıştır. Bu meyanda Ardahan-ı Küçük ~ Ardahan-ı Büzürg, Kiçi-borlu ~ Ulu-borlu, Çekmece-i Sagır ~ Çekmece-i Kebîr, Acara-i Ulyâ ~ Acara-i Süflâ, Karaağaç-ı Gölhisar ~ Karaağaç-ı Yalvac, Karahisar-ı Sahib ~ Karahisar-ı Şarkî, Yenice-i Karasu ~ Yenice-i Vardar ve Yenişehir ~ Yenişehir-i Fener ~ Tırhala Yenişehri zikr edilebilir¹. İmlâları aynı telaffuzları farklı yer adları grubuna da Cebele (جبله , Şam'da) - Cüble (جبله , Cezîretü'l-Arab'da), Cend(جند , Maverâünnehr'de) - Cened (جند , Cezîretü'l-Arab'da), Semend(سمند , Derbend yakınında) - Semennüd(سمند , Mısır'da)², Keles³ (كلس) - Kilis(كلس) - Klis (كلس) misal olarak verilebilir. İmlâ ve telaffuzlarında yakınlık olan yerler için de Basra(بصرة , Irak'da) - Basra(بصري , Şam'da) gösterilebilir⁴.

Yukarıdaki örneklere benzer şekilde çeşitli tarihî kaynaklarda adları birbirine karıştırılanlar arasında özellikle Kızıldeniz ve Hazar Denizi'nin tarihî isimlerindeki yakınlık dikkati çeker. Bu Osmanlı tarih kaynakları ve arşiv belgelerinin pekçoğunda yanlış olarak yer alır.

* Araştırma Görevlisi, I U Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

1 Bu gibi yer adları için bkz. I. M. Kunt, *Sancaktan Eyalete 1550-1650 Aarasında Osmanlı Umerası ve İl idaresi*, İstanbul 1978, T Baykara, *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş, I, Anadolu'nun İdarî Taksimatı*, Ankara 1988

2 Son grup içinde yer alan şehirler ve okunuşları hakkında sırasıyla bkz. Âşık Mehmed, *Menâzıru'l-avâlum*, Süleymaniye-Halet Efendi Ktb , nr 616[Bundan sonra Menâzır], vr 260b - 152a, vr II, 33a - 152a, vr II, 49b - 200b

3 Buranın Kils şeklinde okunuşu için bkz a.e., vr 327b.

4 Bu iki şehir ve okunuşları için bkz a.e , vr 237a - 222a

Kızıldeniz, Hind Okyanusu'ndan kuzey yönünde ayrılan bir kol olup bu denize, Bahr-i Ahmer, Şap Denizi, Bahr-i Hıcaz ve Bahr-ı Kulzüm de denmektedir⁵. Hazar Denizi de Kafkasya ve Turkistan'ı ayıran ve başka bir denize karışmayan gerçekte büyük bir göldür. Etrafındaki çeşitli etnik unsurlar ve yerleşme yerlerinden hareketle bu iç denize Bahr-i Taberistan, Bahr-ı Cürcan, Bahr-i Deylem, Hârizm Denizi, Kuzgun Denizi, Caspienne gibi çeşitli isimler verilmiştir⁶.

Daha ilk dönem coğrafya eserlerinin hemen hepsinde Bahr-i Kulzüm, Kızıldeniz'in isimleri arasında geçmesine⁷ rağmen Osmanlılar Hazar Denizi'ni bu adla anmışlardır. Tesbit edilebildiği kadarıyla bu tercihi yapan Osmanlı müellifi olarak Pirî Reis⁸, Özdemir-oğlu Osman Paşa'nın Şirvan'daki faaliyetlerini yazan Ebûbekir b. Abdullah⁹, kâtib zümresinden gelme bir müellif olan Selanikî¹⁰, sâde uslûbu ve tenkidci tarzıyla doğruyu yazmaya çalışan ciddî Osmanlı tarihçileri içinde yer alan Peçuylu¹¹ gösterilebilir.

Şirvan serdari Özdemir-oğlu Osman Paşa'nın Osmanlı hakimiyetinin, müstahkem bir kale olan Derbend'de devamı ile Hazar Denizi ve ona dökülen nehirlerin kenarındaki birçok vilayete teşmili için Hazar Denizi'nde bir donanma yapılmasının faydalı olacağı yönündeki arzına, Sadriazam Sokollu Mehmed Paşa'nın 5 Cemâziyelevvel 987 (1 Temmuz 1579) tarihli mektubu ile cevap verilmiştir. Mektubda prensip olarak Osman Paşa'nın teklifi uygun görülmüş ve birtakım ayrıntıların araştırılıp bildirilmesi istenmiştir¹². Nitekim bu donanmanın

⁵ Kızıldeniz ve sahilindeki şehirler için bkz B Darkot, "Kızıldeniz" mad , IA, VI, 796-798

⁶ Hazar Denizi ve sahilindeki şehirler için bkz M Bala, "Hazar Denizi" mad , IA, V/1, 408-412

⁷ Ibn Hurdadbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, nşr , M J de Goeje, Brill 1889, s 71, Şerif İdrisî, *Nuzhetu'l-muşâtık fî-ihurâkı'l-âfâk*, nşr., R Dozy-M J de Goeje, Leiden 1864, s 141, 143, 164, Ibn Fakih el-Hemedânî, *Kitâbu'l-buldân*, nşr , M J. de Goeje, Brill 1885, s 64, 78, Yâkût b Abdullah el-Hamavî, *Mu'cemu'l-buldân*, Beyrut 1955, I, 344, a mlf , el-Muşterik Vaz'an ve'l-mufterik Sak'an, nşr , F. Wustenfeld, Göttingen 1846, s 31, 159, 199, Zekerriya Kazvîni, *Âsâru' l-bilâd ve Ahbâru'l-'ibâd*, Beyrut 1960, s. 15, 153, 174, 178, Ebülfidâ, *Takvîmu'l-buldân*, nşr , M Re naud, Paris 1840, s 23-25, *Hudûdu'l-'âlem*, İngilizceye terc ve notlar ilave eden V Minorsky, geniş bir takdim V V Barthold, London 1937, s 53, 78, 82, 145, 148, 149 ve K Miller, *Mappae Arabicae Arabische Welt-und Landerkarten, III, Die Arabische Kartendarrstellung von vorder-und Mittelasien*, Stuttgart 1927, s 25

⁸ *Kutâb-ı Bahriye*, İstanbul 1935, s 29

⁹ *Şark Seferlerinin Surhser ile Vâkı Olan Ahvalleri ve Şirvan'da Osman Paşa ile Surhser'in Muhârebelerinin Beyânı Eder*, Alı Emirî Ktb , Tarih Kısmı, nr 366, vr 11a, 13a, 17b

¹⁰ *Târîh*, haz M İpşirli, İstanbul 1989, s 295, 745

¹¹ *Târîh*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1980, II, 61.

¹² Başbakanlık Osmanlı Arşivi(= BOA), Muhimme, XXXVIII, 380 Bu mektubun metni için bkz Safvet, "Hazar Denizi'nde Osmanlı Sancağı", *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası* (=TOEM), III/14 (1330), 860-861 ve F Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi(1451-1590)*, Ankara 1993, s 434-436

987(1579/1580) yılında "Bahri Kulzüm Kapudanlığı" adıyla¹³ kurulup kapdanlığın da, Şirvan valiliğiyle birleştirilip Azak Sancakbeyi Mehmed Bey'e¹⁴ dört yüz altmış bin akçelik hasla beylerbeylik payesiyle verildiği¹⁵ anlaşılmaktadır. Ancak Mehmed Bey, aleyhindeki bazı idarî gelişmeler sebebiyle bu görevde fazla kalamamıştır¹⁶. 9 Cemâziyelâhir 990(1 Temmuz 1582) tarihli biri "Bahr-i Kulzüm" Kapudanı Ali'ye, diğeri Kefe Beylerbeyisi Cafer Paşa'ya gönderilen iki hükümden, bu tarihte Bahri Kulzüm Kapudanının Ali [Paşa] olduğu ve Hazar Donanması'nın takviyesi babında Cafer Paşa'nın gerekli olan "kereste ve âlât ve esbâb ve gayriden her ne var ise bir nesne alıkoymayup cümlesin" alıp Demir-kapı'ya götüreceği öğrenilmektedir¹⁷. Anlaşılabacağı üzere bu kapdanlığın kuruluşuyla ilgili zikri geçen bütün belgelerde Hazar Denizi'nden Bahr-i Kulzüm olarak bahs olunmaktadır.

Bunun dışında Osmanlı dönemine aid diğer bazı arşiv malzemesinde de Hazar Denizi için Bahr-i Kulzüm isminin kullanıldığı görülmektedir. Meselâ, 9 Receb 984 (2 Ekim 1576) tarihinde Azak Sancakbeyi Mehmed'e gönderilen hükümden, Mehmed Bey'in Rusların Bahr-i Kulzüm'e gelerek Terek suyu üzerinde kale tamirine teşebbüs ettiklerini devlet merkezine bildirdiği anlaşılmaktadır¹⁸. Yine, 10 Ramazan 999 (2 Temmuz 1591) tarihli hükümde Kür nehrinin mecrasının değişmesiyle Bahr-i Kulzüm kenarında, Şirvan civarında meydana gelen hudud tebeddülünün halli konu edilmektedir¹⁹.

Osmanlı tarih kaynakları ve arşiv malzemesinde gittikçe yaygınlaşan bu yanlış isimlendirme daha, Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarına rastlayan erken dönemde Hamdullah Müstevfî (1281-1350) tarafından dile getirilmiştir. Nitekim bu yazar, Kızıldeniz'i "Bahr-i Kulzüm", Hazar Denizi'ni de "Bahr-i Hazer" başlığı altında incelemiş, ancak Hazar Denizi bahsinde avamın buna "Deryâ-yı Kulzüm" dediğine de işaret etmiştir²⁰. Görüldüğü üzere Kulzüm'ün Hazar Denizi için isim olarak kullanılmasının menşesinde yöre halkının kabulü ön plana çıkmaktadır. Bu durum belki de, Osmanlıların feth ettikleri bölgelerde halkın temayüllerine önem vermesi prensibinin bir tezahürü olarak bu isimlendirmedeki

¹³ Bu görevin "Demur-kapı kapudanlığı" ve "Bahr-ı Şirvan kapudanlığı" şeklinde isimlendirildiğine dair bkz. I.H. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul 1972, III, 43.

¹⁴ Peçuyulu, a.g.e., s. 61.

¹⁵ BOA, Ruus Defteri, nr 232, s. 390

¹⁶ B Kütukoğlu, *Osmanlı-Iran Sıyasî Münasebetleri(1578-1612)*, İstanbul 1993, s. 104, n 117. Krş. I H. Danişmend, a.g.e., III, 43.

¹⁷ Bu hükümlerin metinleri için bkz Safvet, "Hazar Denizi'nde Osmanlı Sancağı", TOEM, III/14(1330), 861.

¹⁸ BOA, Muhimme, XXVIII, 579. Bu hükmün metni için bkz F. Kırzioğlu, a.g.e., s 418-419.

¹⁹ BOA, Muhimme Zeyli, V, 63.

²⁰ *Nüzhetu'l-kulûb*, Coğrafya ile ilgili kısımlarını nşr G Le Strange, London 1915, s. 234-235, 239-240.

karışıklığın kitabî kaynaklar ve arşiv belgelerine yansımalarına yol açmıştır. Safvet de bu bilgi ve duyarlılığı fark edemeyerek, Hazar Denizi ile ilgili incelemesinde, Kulzüm'ün Bahr-i Ahmer'in ismi olduğunu, ancak Osmanlı kâtiblerinin bunu nereden buldukları bilinemezse de, Türklerin buraya Kuzgun Denizi demelerinden hareketle Kulzüm'ü Kuzgun'a benzettiklerinin farz edilebileceğini belirtmektedir²¹.

Modern çalışmalarda da bu yanlışlığa temas edilmiştir. Bu cümleden olarak, İ. Hami Danişmend Türklerin Hazar Denizi'ni yanlışlıkla Bahr-i Kulzüm olarak adlandırdıklarını kayd etmektedir²². Besim Darkot da Pirî Reis'in Hazar Denizi'ne Bahr-i Kulzüm ismini verdiğiğine temas etmektedir²³. F. Kızıoğlu kullandığı arşiv malzemesinde Hazar Denizi için geçen Bahr-i Kulzüm'lerin yanına "(Hazar Denizi)" yazmakla yetinmiştir²⁴. Bekir Kütükoğlu ise, Hazar Denizi'nden bahs ederken "Hazar("Bahr-i Kulzüm)'e" şeklindeki tasarrufuyla zımnen bu yanlışlığı göstermiştir²⁵.

Hazar Denizi'nin isimlendirilmesindeki bu karışıklık aslında, mesele daha Osmanlı kaynakları ve arşiv belgelerinde ortaya çıkıp yaygınlaşmadan çok önce Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed ed-Dımeşkî (ö. 727/1327) tarafından farklı bir yaklaşımla ele alınmıştır. Dimeşkî, kendi zamanında Türklerin Hazar Denizi'ne Bahr-i Kurzüm dediklerini, kurzümün küçük bir köpeğe benzeyen ve hem suda hem de karada yaşayan, suda doğup istediği zaman karaya çıkabilen bir hayvanın derisinin ismi olduğunu bildirmektedir²⁶. Daha sonra, bu yanlış isimlendirmenin hayli yaygınlaştığı bir dönemde, eserini 1598 yılında kaleme alan Âşık Mehmed de meseleyi, tümüyle açığa kavuşturacak şekilde incelemiştir. Nitekim o, Hazar Denizi'ni "Bahr-i Hazer el-meşhûr bi-Bahri Kurzüm" başlığı altında anlatmakta, diğer kaynaklar yanında, Dimeşkî'deki yukarıda belirtilen bilgilerin hemen arkasından kendisi de, Bahr-i Hazer sahilinde Bakü'de olan beyaz / ak petrolün(neft-i sepîd), kurzüm denilen hayvanın derisinden başka bir şeyle korunmasının güç olduğunu, başka bir kaptı petrolün havaya uçacağını yazdıktan sonra, bu hayvanın avlandığını ve derisinin ticaretinin yapıldığını eklemektedir²⁷.

21 TOEM, III/14(1330), 857, n 2

22 a g e . İstanbul 1971, II, 383 ve İstanbul 1972, III, 594

23 "Kızıldeniz" mad , IA, VI, 796

24 a g e . s 75, 113, 272. 418, 435

25 a g e . s 203

26 *Nuhbetu'd-dehr fî-acâyıbu'l-berr ve'l-bahr*, nşr , A F Mehren, Saint Petersburg 1866, s 147 Belki de böylece, ımlâ ve telaffuzundaki benzerli sebebiyle Hazar Denizi için Kulzum denmesinin bir başka mesnedi ortaya çıkmış olmaktadır

27 *Menâzir*, vr 68a Bu hayvanın "kunduz" olduğu hakkında bkz Hamdullah Mustevfî, *Nuzhetu'l-kulûb* , İngilizce'ye çev , G Le Strange, London 1919, s 231, n 3

Kulzüm'ün Hazar Denizi'ne ad olamayacağı açıktır. Zira, *Kamus Tercemesi*'ne göre, Kızıldeniz kendisine girip seyahat edenleri yuttuğu için bu adla anılmıştır. Nitekim Musa (A.S.) ile Firavn arasındaki olay da burada cereyan etmiştir²⁸. Ayrıca Kızıldeniz'in kuzey ucunda mevcut iki dilden batıdakinde, Süveyş şehri civarında bulunan eski Clysma (Kulzüm)²⁹ beldesinin de bu isimlendirmede etkisi olmuştur³⁰.

Ancak Kulzüm, tarihî seyr içinde sadece Kızıldeniz'e ad olmamıştır. Geniş manada, Hind Okyanusu için de kullanılmıştır³¹. Hattâ bu yönüyle Ahmed Paşa'nın "Güneş Kasidesi"nde de yer almıştır³²

Sonuç olarak Osmanlıların hâkim olduğu geniş coğrafyada dikkat edilmediği takdirde, imlâ ve telaffuzları itibariyle birbiriyle karıştırılabilecek yerler mevcuttur. Nitekim Kızıldeniz ve Hazar Denizi bu cümledendir. Bu çalışmayla Bahr-i Kulzüm'ün Kızıldeniz'in ismi olduğu teyid edilmiş, Hazar Denizi'nin de, yanlışlıkla veya halk dilinde yer bulan şekliyle, özellikle Osmanlı kitabî kaynakları ve arşiv malzemesinde yaygın bir şekilde Bahr-i Kulzüm tarzında adlandırıldığı ortaya konmuştur. Bahr-i Kulzüm'ün mutlak surette Kızıldeniz'in ismi olduğu kabul edildiğinde ise, bu adla Hazar Denizi'ne aid olarak verilen bilgilerin Kızıldeniz'e aidiyeti gibi bir yanlışlıkla da karşı karşıya kalınacağına; ayrıca, Hazar Denizi'nin pek çok ismine ilaveten, eskiden beri bilinen ancak hemen hemen hiç kullanılmayan Bahr-i Kurzüm şeklindeki bir başka isminin daha mevcut olduğuna dikkat çekilmek istenmiştir.

EK:

Hazar Denizi'ne Bahr-i Kurzüm Denildiğine Dair Bilgi

Bahr-i Hazer El-Meşhûr Bi-Bahri Kurzüm³³:

Nuhbetü'd-dehr 'dendür ki fî-zemâninâ etrâk ana Bahr-i Kurzüm tesmiye iderler ve kurzüm kelb-i sagîre benzer bir hayvânun derisidür ki ol hayvân bahrî ve

²⁸ Mütercim Âsım, İstanbul 1305, IV, 454. Firavn hadisesine işaret eden âyet (Kur'ân, Bakara-II, 50), bunun tefsiri ve Bahr-i Kulzüm'le irtibatı için bkz. Elmalılı Hamdı Yazır, *Hak Dinî Kur'ân Dili*, sadeleştirilenler, I Karaçam-E. Işık-N Boleli-A Yucel, İstanbul 1992, I, 295-296.

²⁹ Kulzüm şehri hakkında bkz. Honnigmann, "Kulzüm" mad., IA, VI, 979-981.

³⁰ Kızıldeniz'e Kulzüm denilmesi hakkında diğer bazı ayrıntı için bkz. B. Darkot, "Kızıldeniz" mad., IA, VI, 796.

³¹ a.y.

³² A. A. Şentürk, *Ahmed Paşa'nın Güneş Kasidesi Üzerine Düşünceler*, İstanbul 1994, s. 9-10.

berrîdür ve mevlidi bu bahrde suda olur ve irâde itdükce taşra çıkup berde olur. *Râkımü'l-hurûf* kavli üzre bu Bahr-i Hazer sâhilinde belde-i Bâdkû'de olan neft-i sepîdi kurzüm didükleri hayvânun cildinden gayrı nesne ile hıfz müte'assirdür. Zarf-ı âharda hevâya münkalib olur. Sayyâdlar bu hayvânı sayd idüp tüccâr cildini neft-i sefid zarfı ıderler.